

ՅՈՒ. Ա. ԹԱՄԱՆՅԱՆ

ԶՈՐԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՈՒՄԸ

Եղեգնաձորի շրջանը հարուստ է պատմական և ճարտարապետական հուշարձաններով: Այդ առումով հատկապես նշանավոր է պատմական Եղեգիս (այժմ՝ Ալաշաղ) գյուղը, որի շրջակայքում է գտնվում միջնադարյան ամրաշինության արվեստի փայլուն օրինակ հանդիսացող Սմբատաբերդը: Հայ ճարտարապետության պատմության ուսումնասիրության համար կարևոր են Ցախացքարի հուշարձանախմբի առանձին կառույցները և Եղեգիսի շրջակայքում տարբեր ժամանակներում վեր խոյացած կոթողները:

Պատմական Եղեգիս գյուղն անցել է զարգացման երկու շրջան: Առաջինը կապված է 10—11-րդ դդ. Սյունիքի թագավորության բարգավաճման և երկրորդը՝ 13-րդ դարում՝ կապված Օրբելյանների իշխանության հաստատման և նրա վարչական կենտրոն դառնալու հետ¹: Հենց այդ ժամանակ, 13—14-րդ դդ., Տարսային իշխանի որդի Ստեփանոս Օրբելյանը կառուցում է ս. Ստեփանոս կամ Զորաց եկեղեցին:

Այս կառուցվածքն իր յուրահատուկ ճարտարապետական ձևերով, հատակագծային և տարածական լուծումներով անկրկնելի է մեր արվեստում: Վերջին հանգամանքը և ճարտարապետական ձևերի վերլուծությունը

հնարավորություն են ընձեռում եկեղեցաբար վերագրելու Զորաց եկեղեցու կառուցումը կամ անմիջապես ճարտարապետ Մոմիկին, կամ նրա դպրոցին հարող մի անհայտ վարպետի:

Մեր անվանի գիտնականներից Ս. Բարխուդարյանը, հետազոտելով Ամաղուի Նորավանքի կառուցվածքները, եկավ այն եզրակացության, որ Բուրթելաշեն երկհարկանի եկեղեցին հանդիսանում է Մոմիկի ստեղծագործությունը: Նա գրում է. «Մոմիկ վարպետի կառուցած երկրորդ հուշարձանը գտնվում է Նորավանքի բակում. հուշարձանների գլխավոր խմբի հարավ-արևմուտքում (արևելքում ուղղումը՝ Յու. Թ.): Սա շատ յուրօրինակ և հազվագյուտ արվեստի գործ է. երկհարկանի է և պսակված է եղել սյունազարդ գմբեթով²:

Ապա նա շարունակում է. «Նորավանքի հուշարձանները ոչ միայն Օրբելյան տոհմի, այլև 13—14-րդ դդ. հայկական արվեստի պանթեոնն են: Այդ թանգարանի ստեղծագործական աշխատանքների մեծագույն մասի հեղինակները Սիրանես և Մոմիկ վարպետներն են, որոնց տաղանդավոր ստեղծագործություններն են ոչ միայն մեր նկա-

¹ Հ. Ս. Նդիգարյան, Ազիզբեկովի շրջանի կուտուրայի հուշարձանները, Երևան, 1955, էջ 58:

² Ս. Բարխուդարյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Երևան, 1963, էջ 83:

քաղաքները, որոնց վրա նրանց անվան հիշատակությունները կան, այլև բազմաթիվ ուրիշներ, որոնց մեջ չեն հիշատակվում նրանց ստորագրությունները»³:

Նկ. 1. Ջորաց եկեղեցու արևմտյան մուտքը վերանորոգումից առաջ

Այլապե՛ք գյուղում պահպանված, 1708 թ. կառուցված ա. Աստվածածին եկեղեցու հիմքերը և հատկապես շքամուտքն ավելի հին են և ոճական առանձնահատկություններով խիստ մոտենում են Մոմիկի թողած ժառանգությանը: Այստեղ կառուցված է Մոմիկի արվեստին հատուկ խոշոր ստալակոտներով զարդարված կամարաձև հենված զույգ սյուների փնջի վրա (Ամաղու Նորավանքի հուրթելաշեն եկեղեցին, Սպիտակավոր)⁴: Այդ շքամուտքի ոճին է մոտենում նաև Եղեգնաձորի շրջանի Թանահատի ա. Նշան կիսավեր եկեղեցու շքամուտքը: Վերջինս նույնպես կարելի է վերագրել Մոմիկի ստեղծագործությանը: Հաշվի առնելով Ս. Բարխուդարյանի նշած թեզը և մեր դիտումները, մենք կարծում ենք, որ Ջորաց եկեղեցին էլ բոլոր տվյալներն ունի համարվելու Մոմիկի ձեռքի գործը: Հատկապես դա արտահայտվել է արևելյան ճակատի եռանկյունի խորշերի կառուցման ձևում, որը սերտորեն կապված է Արեգի եկեղեցու արևելյան ճակատին կառուցված խորշերի կառուցման ձևին և համարյա կրկնում է այն:

Նշված ենթադրությունները դեռ պետք է բազմիցս օրինակներով և կոմպարատիվ ստուգվեն, սակայն մեզ նրանք անհիմն չեն թվում: Հատկապես մեծ նշանակություն կունենա կառուցման ստույգ ժամանակը պարզելու խնդիրը:

Եկեղեցու ճարտարապետական ձևերի առանձնահատկությունները մեզ էլ, ինչպես և մի շարք հետազոտողների, համոզում են, որ

այդ սրահաձև, փոքրիկ կառուցվածքը, որը իր մեջ է ընդգրկում միայն արևելյան արհիդան գույգ ավանդատներով և զուրկ է դահլիճային մասից, ծառայել է իբրև եկեղեցի գործի համար⁵:

Եկեղեցուց արևմուտք պահպանված պատերի մնացորդները, որոնք եզերում են հարթակը և բացօթյա դահլիճ են հիշեցնում, հավանական է, ծառայել են բազմաթիվ աղոթարարների պատույարելու համար:

Հուշարձանը մեզ է հասել համեմատաբար պահպանված վիճակում, սակայն շրջապատի բնակիչները քանդել էին նրա տանիքների սալերը և օգտագործել այլ նպատակով, որի պատճառով հուշարձանը դատարարովել է դանդաղ քայքայման բնության ուժերի ազդեցության ներքո: Նույն բախտին էին արժանացել նաև հյուսիսային

Նկ. 2. Ջորաց եկեղեցու արևմտյան ճակատը վերանորոգումից առաջ

ճակատի երեսապատերի զգալի մասը և հատակների սալերը: Լուրջ վնասվածք էր ստացել արևմտյան ճակատի կամարակապ բացվածքը, որից մնացել էին միայն սյուների և խոյակների առանձին մնացորդները (Նկ. 1, 2): Եկեղեցու քիվերի զգալի մասը խախտված էին (Նկ. 3), ուստի վերանորոգման աշխատանքների ժամանակ բոլորը վերաշարվեցին, պակասող մասերը լրացվեցին նոր տաշված քիվերով: Ծրջապատի մաքրման աշխատանքների ժամանակ գտնվեցին տանիքի սալերի մնացորդները կիսակլոր ելունով և մի քանի շթաքարային քարեր, որոնց վրա պարզ նշմարվում էին կիսակլոր ելունները: Ենթադրում ենք, որ վերջիններս եզրել են ցածր լանջերի տանիքների վերին ծայրերը: Արևմտյան ճակատի մոտ հայտնաբերվեցին մուտքը ձևավորող երկու միակտոր բազալիտից սյուներ, որոնք ունեին կիսակլոր և ուղղանկյուն տաշվածքներ: Այդ սյուների երկու խոյակները գտնվում էին հողի մակերեսին և արտահայտվել էին չա-

³ Ս. Բարխուդարյան, նույնը, էջ 84:

⁴ Յու. Ա. Թամանյան, Գ. Ռ. Ազատյան, Մոմիկը որպես ճարտարապետ, «Էջմիածին», 1969, № 4:

⁵ Ս. Մնացականյան, Հայկական ճարտարապետության Այունիքի դպրոցը, Երևան, 1960, էջ 146:

փագրության մեջ: Հողի տակից հայտնաբերվեցին նաև կենտրոնական կամարի մի քանի քարերը, որոնց օգնությամբ հնարավոր եղավ վերականգնել այն: Բացի այդ կամարի քարերից, գտնվեցին նաև գավթի մուտքի կամարի քարերը, սակայն նրանց տեղադրել հնարավոր չէր, տվյալների սղության պատճառով:

Նկ. 3. Զորաց եկեղեցու ընդհանուր տեսքը հյուսիս-արևելքից վերանորոգումից առաջ

Ծշուվեց եկեղեցու կենտրոնական և փոքր կամարների սլաքաձև լինելը, որը առաջին նախագծում արտահայտված չէր՝ չափագրական տվյալների ոչ լրիվ լինելու պատճառով: Երկրորդ նախագծում ճշուվեց նաև մուտքի ձևավոր քարերի փոխադարձ դիրքը: Նրանց ուղղանկյուն մասերի վրա, դեպի բացվածքի ներսը ուղղված մակերեսներին, փորագրված էին եղել խաչեր (Նկ. 4), որոնց դասավորությամբ հաջողվեց քարերի ճիշտ տեղադրումը: Սկզբնական փորձնական տեղադրման ժամանակ նրանք շրջված էին դրվել, այսինքն գլխի վրա: Փորագրված խաչերը օգնեցին այդ հարցում ճիշտ կողմնորոշվել և ուղղել սխալը:

Հարավային կողմի սյունը սաստիկ ջարդոտված էր, այդ կապակցությամբ ստիպված տաշվեց և տեղադրվեց պակասող մասը լրացնող նոր հատվածը, որը տեղադրվեց հին խարսխի վրա, ուր պակասող մասերը լրացվեցին բետոնով: Բետոնյա այդ լրացումը, ինչպես ընդունված է մեր հուշարձանների վերանորոգման մեջ, տարբերելու նըպատակով, կատարվեց մի փոքր խոր ընկած:

Հյուսիսային սյան խարսխը քացակալում էր, և բոլոր փնտրումներն ու պրպտումներն արդյունք չբերեցին: Ստիպված տաշվեց նորը և տեղադրվեց՝ պահպանելով հին չափերը, որոնք համեմատության կարգով վերցրին պահպանված խարսխից, իսկ ելունների չափերը ճշուվեցին սյան կտրվածքի չափերի համաձայն: Այսպիսով վերականգնվեցին մուտքը ձևավորող երկու սյուները իրենց խարսխների և խոյակների հետ: Կամարներ

Նկ. 4. Զորաց եկեղեցու արևմտյան ճակատը վերանորոգումից հետո

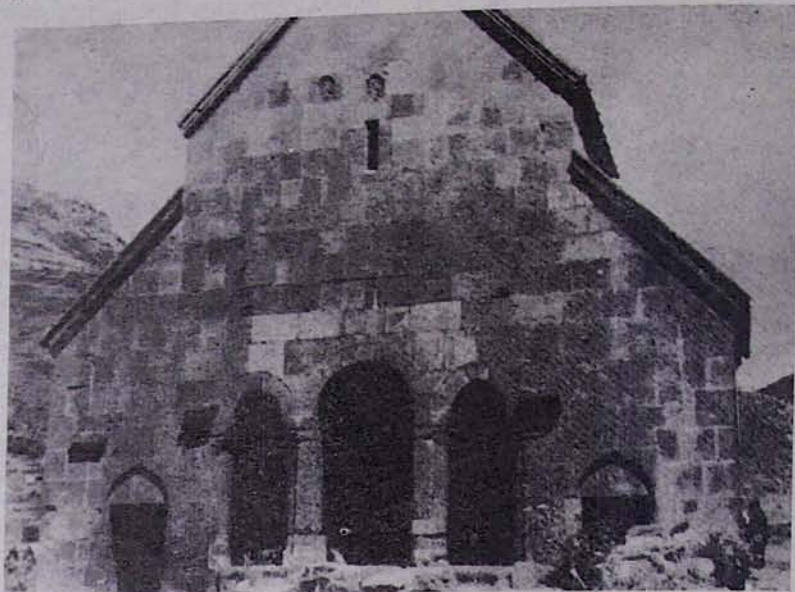
րի կրունկների քարձրությունները պահպանվեցին՝ համաձայն պատի վրա պահպանված քարձրությունների:

Կամարների վերականգնման ժամանակ դժվարություն առաջացավ նրանց սլաքաձեվությունը որոշելու ընթացքում: Չափագրության վրա պահպանված մնացորդներից պարզ չէր այդ կամարների կառուցման ճիշտ ձևը: Տեղում երկար պրպտումները պարզեցին նրանց երկկենդրոն լինելը: Սկզբում նրանք իրականացվել էին որպես միակենտրոն կամարներ, սակայն Հատուկ գիտա-վերանորոգման արտադրական արվեստանոցի աշխատակիցների հանձնաժողովը (Ա. Հարությունյան, Ռ. Ալիկյան, Ս. Սաղումյան) օգնեց կանխելու այդ թերությունը: Պարզվեց և ճշուվեց նրանց երկկենտրոն լինելը, և կա-

մարները վերականգնվեցին իրենց նախնական վիճակով:

Վերանորոգման նախագծի երկու տարբերակները 1971 թվականին կազմել էր տողերիս հեղինակը՝ ճարտարապետներ Ս. Մար-

երեսապատման և սալարկման համար օգտագործվել է Սիսիանի բազալտ քարը, որի կիրառումը դեմ էին ճարտարապետության դոկտոր Վ. Հարությունյանը և մենք, սակայն միայն աշխատանքների վերջում (մուտքի

Նկ. 5. Զորաց եկեղեցին վերանորոգումից հետո

գարյանի և Ն. Պապուխյանի 1957 թվականին կատարված չափագրության հիման վրա: Տեղում իրականացվեց նախագծի երկրորդ տարբերակը:

1971—72 թվականների ընթացքում աշխատանքները կատարեցին քարտաշ-որմնադիրներ Կ. Մակարյանի, Պ. Մարաքյանի և Դ. Դանիելյանի ղեկավարած քրիզադները՝ իրար հաջորդող ճարտարապետներ Գ. Դանիելյանի և տեխնիկ Ն. Գառապարյանի ղեկավարությամբ:

Ցավոք ավագ խորանի հատակի և տանիքների ցածր լանջերի սալարկումը իրականացվեց ոչ պահանջվող որակի:

կամարները և երեսապատերը՝ Հ. Գառապարյանի օրոք) սկսեցին օգտագործել Ալաշազի շրջակայքից հայթայթված բազալտը, որը իր գույնով և որակով ավելի էր համապատասխանում հուշարձանի վրա կիրառված քարերին և նախագծի հանձնարարականներին (նկ. 5):

Աշխատանքները կատարվել են Պատմական հուշարձանների պահպանման հայկական ընկերության պատվերով և գումարներով:

Այսպիսով իրականացավ հայ ճարտարապետության մեջ եզակի Զորաց տաճարի վերանորոգումը և ապահովվեց նրա կյանքի հարատևումը: